

# Endülüs'te İslam<sup>1</sup>

Tayfun NASUHBEOĞLU

## Giriş

Endülüs, Müslümanların İspanya için kullandıkları kelime. Müslümanların tümüyle katledildikten sonraki yüzyıllarda da 'Andalucia' şeklinde kullanımı devam etmiştir. Andalusia ismi bugün İspanya'da hala kullanılmakta olup, Almeria (el-



Meziye), Granada (Gırnata), Jaen (Ceyyan), Cordoba (Kurtuba), Sevilla (İşbiliye), Huelwa (Velbe), Malaga (Maleka) ve Cadiz (Kadis vilayetlerini içine alan bölgeyi ifade etmektedir.

## Giriş

### 1. Siyasi Tarihi

- 1.1. Fetih ve Valiler Dönemi 711–755
- 1.2. Endülüs Emevileri 756–1031
  - 1.1.1. Emirlik Dönemi 756–929
  - 1.1.2. Halifelik Dönemi 929–1031
- 1.3. Mülûkû't Tavaif Dönemi 1031–1090
- 1.4. Murâbıtlar Dönemi 1090–1147
- 1.5. Muvahhitler Dönemi 1147–1229
- 1.6. Gırnata Beni Ahmer Emirliği ve Endülüs'te İslamiyet'in sonu 1238–1492
- 1.7. Müdeccenler ve Moriskolar (1492 – 1610)
- 1.8. Endülüs-Osmanlı Münasebeti

### 2. Teşkilat

#### 2.1. Sosyal Yapı

#### 2.2. İdari yapı

#### 2.3. Eğitim

#### 2.4. İlim Kültür Hayatı

#### 2.5. Endülüs Medeniyetinin Batıya Tesirleri

### 3. Sanat

### 1. Siyasi Tarihi

#### 1.1. Fetih ve Valiler Dönemi 711–755

Müslümanların Endülüs'ün fethini ne zaman başlattıkları konusunda iki farklı görüş vardır. Bunlardan ilki Hz. Osman döneminde 27/647 yılında Abdullah b. Nafi b. Husayn ve Abdullah b. Nafi b. Abdulkays'ın komutasındaki donanmayla kayra çıktıkları şeklindedir.

İkinci rivayet ise daha çok bilinen ve güçlü

<sup>1</sup> Yazının büyük bir kısmı Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinden aynen/özetlenerek alıntılanmıştır. C:11 S:211–232

olan görüştür. Tarık b. Ziyad emrindeki kuvvetlerin 92/711 yılında ilk kez karaya çıktıklarıdır.

Kuzey Afrika Valisi Musa b. Nusayr, Emevi hanedanı Velid b. Abdulmelik'ten izin alarak önce keşif için 710 yılında birlikler gönderir. Tarif bin Malik komutasında 4 gemiyle 500 atlıyı gönderdi. Tarif bugün kendi adını El Hazra (Port de Torifa) şehri yakınlarında bir noktada karaya çıktı ve ganimetlerle geridöndü. Bu olay yeni ve daha kapsamlı saldırılar için kapı aralamıştı.<sup>2</sup>

Hicri 92 senesinde Recep ayının 5'inde miladi 711 yılında azatlısı Berberi asıllı Tanca Valisi Tarık b Ziyad komutasında 7000 kişiden oluşan –daha sonra 5000 kişi daha katıldı- kuvvetle bugün kendi adıyla anılan bölgeye ayakbastı.

O tarihlerde İspanya'da Vizigot Krallığı hüküm sürmekteydi. Vizigot Krallığında taht kavgaları, toplumsal çatışmalar ve Yahudilerin zorla Hıristiyanlaştırılması gibi problemler vardı.

Kral Rodrigo komutasındaki Vizigot ordusunu 3–7 gün süren zorlu bir savaş sonrasında mağlub ettiler. Böylelikle önlerindeki ciddi engel kalkmış oldu. Artık şehirler bir bir ele geçirilmeğe başlandı. Vizigotların başkenti Toledo (Tuleytula) fethedildi. Bu arada Vizigotların idaresinden memnun olmayan bazı şehirler savaş yapmadan kalelerini teslim ettiler.

712 yılında fetihlerin tamamlanması amacıyla Endülüse 18000 kişilik bir ordu daha gönderildi. Bir rivayete göre bu ordu Pirenelri aşarak Frank/Fransız topraklarına kadar girdiler.

Araplar ve Fransızlar arasındaki ilk askeri karşılaşma Perpinyun'un kuzeyinde bulunan Erbone'de gerçekleşti. Musa bin Numeyr Fransa ve Roma topraklarını ele geçirip Konstantiniye ve Şam'a ulaşma hedefi vardı.<sup>4</sup>

714 yılında Musa b. Numeyr Velid b. Abdulmelik'in emriyle Endülüs'ün idaresini oğlu Abdulazize bırakarak yanına Tarık b. Ziyad'ı alarak Şam'a döndü.

Kadis savaşıyla bütün İspanya kapıları Müslümanlara açılıyor. Savaştan sonra iki yıl içinde Müslümanlar Pirene dağlarını aşarak Fransa'nın içlerine kadar uzanıyorlar. Eğer 732 yılında Abdurrahman Gafiki, Puatye'de Şarl Martel ile yaptığı savaşta ölmeseydi Müslüman orduları Fransa'yı aynen İspanya gibi bütünüyle fethederek Almanya üzerinden İstanbul'a kolaylıkla yürüyebilirdi.<sup>3</sup>

<sup>2</sup> Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010, S: 43

<sup>3</sup> Hicaz'dan Endülüs'e Nazif Ersin GÜRDOĞAN İz yayıncılık İstanbul, 1993 S: 183

<sup>4</sup> Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 52

Böylelikle 'Valiler Dönemi' başlamış oldu. Bu dönemde 21 Vali işbaşına geldi. (Abdulaziz bin Musa, Muhammed bin Hur bin Abdullah, Semih bin Malik Hubai ve diğerleri) Bu dönemde siyasi faaliyetler arasında fetih hareketini Avrupa içlerine kadar götürme teşebbüsleri önemli bir yer tutar. Fransa'nın içlerine seferler düzenlendi. Paris'e çok yaklaşıldı. Ancak H. 114 senesi Ramazan ayında (M.732 Ekim) Tur ve Puvatya (Tours-Poiters) şehirleri arasında bulunan bir noktada iki ordu karşı karşıya geldi. Müslümanlar galip gelmek üzereyken durum tersine döndü ve müslümanlar çekilmek zorunda kaldılar. Eğer bu savaştamüslümanlar galip gelmiş olsaydı, Edward Gibon'un deyişiyle "...bugün Oxford fakültelerinde Kur'an tedsredilecek ve bilimsel tartışma salonlarında Hz. Muhammed'in peygamberliği anlatılacaktı."<sup>5</sup> Fransızlar Belatuşşüheda adı verilen savaşta Müslümanları yenerek ilerlememizi durdurdu. Bu yenilgiden sonra fetih durdu. İç çekişmeler baş gösterdi.

### Arab-Berberi Çatışması

741 yılında Berberiler, idarecilerin kendilerine gereken değeri vermediklerini ve kıraç, dağlık arazilerde yaşamak zorunda bırakıldıklarını ileri sürerek ayaklandılar. Ayaklanma Şam'dan gelen askerlerce bastırıldı. Ancak bu kez de eskiden gelen Endülüslü Araplar (Belediyyûn) ile sonradan isyanı bastırmak için Şam'dan gelen Emevi askerlerinin (Şâmiyyûn) çatışması başladı. Bu çatışmanın sebebi ise Endülüslü Arapların Şamlı askerlerin Endülüse yerleşmesine kaşı çıkmalarıydı. Sorun Hristiyan tebaanın elindeki toprağın üçte birinin yapacakları muvazzaf askerlik hizmeti karşılığında alınarak Şam'dan gelen askerlere verilmesi ile sorun çözülmüş oldu.

Şam'da emevi iktidarı yıkılmış Abbasiler devri başlamıştı. Abbasiler Emevi hanedanlarını öldürmeye başladılar. Bu hanedanlardan olan Halife Hişam b. Abdulmelik'in torunlarından Abdurrahman b. Muaviye önce Filistin ve Mısır'a sonrada Kuzey Afrika'ya kaçtı. Burada da kalamayacağını anladığında Hicri 138 /M 755 yılında Endülüs'e geçti. Kurtubada kısa sürede birlik sağladı. H 138 Zilhicce ayının 10.günü (miladi 756 Nisan ayı) Endülüs'te Yevm'ul Messare yani sevinç günü olarak anılır.<sup>6</sup> Bu tarih **Endülüs Emevi Devletini**'nin başlangıç tarihidir.

<sup>5</sup> Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 64

<sup>6</sup> Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 77-82

## 1.2. Endülüs Emevi Devleti

### 1.2.1. Emirlikler Dönemi

Abdurrahman b. Muaviye ile başlayan bu dönemde ilk etapta iç karışıklıklar önlenmeye çalışıldı. Büyük oranda da başarılı olundu. Öyle ki gücü Bizans ve Abbasi Devleti tarafından dahi kabul edildi.

Abdurrahman b. Muaviye'den sonra yerine I. Hişam geçti. I. Hişam dindarlığıyla tanınan birisiydi. Aynen Ömer b. Abdulaziz andırıyordu. I. Hişam döneminde İspanya'nın kuzeyindeki Hıristiyanlara karşı Cihad edildi. Kısmen başarılar elde edildi. Devletin resmi mezhebi olarak maliki mezhebi kabul edildi. Ulemaya yakın ilgi gösterildi. Ulemanın siyasi hayattaki etkisi arttı.

Bu dönemde Yahudi ve Hıristiyan okullarda eğitim dilinin Arapça olmasını sağlamıştır. Yıllarca Yahudi ve Hıristiyan bilginler kendi kitaplarını Arapça yazdılar.

Arapça bilen Ehl-i kitap birçok kimse Kur'an-ı inceleyerek müslüman oldu.<sup>7</sup>

I. Hişam'dan sonra yerine oğlu I. Hakem (796–822) geçti. Hakem bin Hişam babasının aksine fukahanın devlet üzerindeki etkisini azaltmaya ve devlet işlerine müdahalelerineson vermeye karar verdi. Bu yüzden ulema ile arası açıldı. Yaşantısında İslam dışı uygulamalar vardı. Hicri 189 senesinde ulema haklı kıyam etmiş, ancak bu bastırılmıştı.<sup>8</sup>

I. Hakem'den sonra H. 207 (M 822) senesinde başa geçen II. Abdurrahman dönemi Endülüs Emirliğinin en parlak yılları oldu. Öyle ki bu dönem “**Eyyamu'l Arûs**” (düğün günleri) olarak anılmıştır. Bu dönemde ülkenin zenginliği artmış, devlet idaresi Abbasilerden örnek alınarak yeniden yapılandırılmıştı. Arapça ve İslam dininin yayılışı hızlanmıştır. Endülüs'teki nüfusun çoğunluğunu müvelledûn (sonradan Müslüman olan yerliler) teşkil

#### ENDÜLÜS EMEVİ HÜKÜMDARLARI

I. Abdurrahman	138 (756)
I. Hişam	172 (788 )
i. Hakem	180 (796)
II. Abdurrahman	206 (822)
I. Muhammed	238 (852)
Münzir	273 (886)
Abullah	275 (888)
III. Abdurrahman	300 (912)
II. Hakem	350 (961)
II. Hişam	366–399 (976–1009)
İkinci defa	400–403 (1010–1013)
II. Muhammed	399 (1009)
Süleyman	399 (1009)
İkinci defa	403–407 (1013–1016)
Hammûdî hâkimiyeti	407 (1016)
IV. Abdurrahman	408 ( 1018)
Hammûdî hâkimiyeti	408–413 (1018–1022)
V. Abdurrahman	414 (1024)
III. Muhammed	414–416 (1024–1025)
Hammûdî hâkimiyeti	416–418 ( 1025–1027)
III. Hişam	418–422 (1027–1031)

<sup>7</sup> Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 105–108

<sup>8</sup> Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 108–123

ediyordu. Ancak büyük şehirlerde Hıristiyan halk dahi din adamlarının şiddetli tepkisine rağmen Arapçayı kullanır hale geldi. Özellikle gençler Arapçayı ana dilleri gibi konuşup yazabiliyorlardı.

Hicri 230 (M 844) yılında Normanlar (Vikingler) –ki o dönemde hıristiyan olmadıkları için Mecusi olarak anılırlardı- denizden hücum ettilerse de geri püskürtüldüler. Ancak, Normanların Endülüs'te yarattıkları ve haftalarca süren korku ve vahşetin ardından Endülüs'ü terk ettiler. Normanların yarattıkları bu dehşet dolu faciyanın etkisi tüm Endülüs'ü derinden sarstı ve yıllar boyunca insanların zihninden silinmedi.<sup>9</sup>

Bu dönemde devleti uzun yıllar meşgul edecek 'Keşişlerin Fedai Hareketi' hıristiyan teba ve hatta din adamları arasında Arapça ve diğer kültürel öğelerin yaygınlaşmasını istmeyen karşıduran bir hareketti. Hareketin lideri Ulucyus (Eulogius) idi. Bu keşişler peygamberimize ve dine açıktan hakaret ederek kendilerine ölüm cezası verilmesini istiyorlardı. Hatta Dozy'nin dediklerine göre; 'Sonraları Arap dili ve kültüründen intikam almayı başardılar. Öyle ki Kardinal Ximenes, Hıristiyanlar İspanya'yı ele geçirdikten sonra 80.000 cilt Arapça kitabın Gırnata'daki kitap yakma şenliğinde yakılmasını emretti.<sup>10</sup>

II. Abdurrahman'dan sonra yerine oğlu Muhammed (H 238–273/M 852–886) geçti. Muhammed'in ilk dönemi babasının başarılarını devam ettirdi. Ancak son on beş yılında devlet idaresine genç ve tecrübesiz kişileri getirdiğinden düzen bozulmağa başladı. Ayaklanmalar baş gösterdi. Bu ayaklanmalar Münzir (H.273–275/M. 886–888) ve Abdullah (H. 275–300/ M. 888–912) döneminde iyice arttı. Öyle ki merkezi otorite sadece başkent Kurtuba'da hissedilir hale geldi. Ülke hem siyasi hem de sosyal yönden parçalandı. Yirmiye aşkın küçük devletçikler kuruldu.

Endülüsü bu krizden Abdullah'ın yerine -1 Rebiülevvel 300 senesinde- geçen yirmi bir yaşındaki torunu III. Abdurrahman bin Muhammed (912–961) kurtardı. Ülkenin tamamında merkezi otoritenin etkinliği sağlandı. Afrika'da hızla taraftar bulan Şii Fatımilerin Endülüs'te yayılmasına engel olmak amacıyla 929 yılında kendini "**Nasır Lidinillah**" unvanıyla halife ilan etti. Böylece Endülüs Emevi Emirliği, **Endülüs Halifeliğine** dönüşmüş oldu.

<sup>9</sup> Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 129–132

<sup>10</sup> Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 132–139

### 1.2.2. Halifelik Dönemi (929–1031)

III. Abdurrahman ülkede birlik ve huzuru tesis ettikten sonra Fatımiler ve kuzeyde İspanyol Krallıklarına karşı ciddi bir mücadele başlattı. Sonuçta Leon ve Pamplona Krallıkları vergi ödemeyi kabul ederek onun himayesine girdiler.

Fatımilere karşı da Kuzey Afrika'daki bazı büyük Berberi kabileleriyle ittifak yaparak nüfuzunu Magrib içlerine kadar yaydı. Bizans ve Germen imparatorlukları elçiler göndererek siyasi münasebet kurdular.

III. Abdurrahman iç parçalanma sebeplerinden olan kabileler arasındaki rekabeti ortadan kaldırarak "Tek bir Ümmet" oluşturmak için devletin kapılarını her kesime açtı. Eğitim yaygınlaştı. Beytülmal gelirleri daha önce hiç görülmemiş bir biçimde arttı.

III. Abdurrahman zamanında 500 bin nüfusu aşan Kurtuba şehrinin 10 km kuzeybatısında Arus dağıteklerine Zehra isimli yeni bir şehrin yapımına başlandı (H 325/ M 936). Bu şehir dönemin en görkemli şehridir. Hakkında birçok şeyler söylenmiş ve yazılmıştır. Bu şatafatlı şehirde saraydaki hizmetçilerin sayısı 13.750 kişi olarak zikredilmiştir. Bu güzel protokol şehri Hıristiyanların eline geçtikten sonra yakıldı ve yağmalandı. 1944 senesinde yapılan kazılarının neticesi olarak toprak altında kalan bir kısmı açığa çıkarılmıştır.<sup>11</sup>

III. Abdurrahman vefat ettiğinde yerine âlim kişiliği ile tanınan oğlu II. Hakem geçti. II. Hakem dönemi de (961–976) ilim ve sanat alanında önemli gelişmelerin olduğu yıllardı. Endülüs İslam Medeniyetinin en faal merkezi haline geldi.

II. Hakem'in oğlu II. Hişam'ın genç yaşta iktidara gelişini fırsat bilen Hacib (Vezir) İbn-i Ebu Amir ve iki oğlu Abdulmelik ve Abdurrahman yönetimi ele geçirdi. Böylelikle Amiriler dönemi başlamış oldu.

1008 yılında Abdulmelik'in yerine geçen Abdurrahman döneminde istikrar tekrar bozuldu. Emevi Devletinin yıkılışına kadar da bu kargaşa devam etti. 1031 yılında Emevi Devleti resmen sona erdi.

### 1.3. Mülûkü't Tavaif Dönemi (1031–1090)

Endülüs Emevi Devleti'nin yönetiminde ortaya çıkan otorite boşluğunun doğal bir sonucu olarak her bölgede Tavaif-ül Mülk denilen irili ufaklı 20 küsur yerel hanedan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu dönemde Endülüs siyasi hayatının temel karakteristiği, emirlikler arasında yaşanan kıyasıya çatışmalar ve düşmandan birbirlerine karşı toprak-haraç karşılığında yardım almaları oldu. Bu durum Müslümanların zayıf düşmesine sebep olurken,

<sup>11</sup> Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 209–218

Hıristiyan İspanya devletlerinin da güçlenmesine, dolayısıyla Reconquista'nın<sup>12</sup> hızlanmasına sebep oldu. Nitekim 1085 yılında Kastilya(Castile) Kralı VI. Alfonso Endülüs'ün en önemli ikinci büyük kenti olan Tuleytula'yı işgal etti. Ancak bunun üzerine Müslümanlar Reconquista hareketinin farkına varabildiler. Kendilerini Hıristiyan işgaline karşı korusun diye Kuzey Afrika'da bir imparatorluk kurmuş olan *Murabıtlar*'ın hükümdarı Yusuf Taşfin'den yardım istediler.<sup>13</sup>

#### 1.4. Murâbıtlar Dönemi (1090–1147)

Endülüs'e Kuzey Afrika'dan gelerek Hıristiyanları bozguna uğratan, ardından Endülüs'teki emirlikleri tek tek merkezi idare altında birleştiren ve ülkeyi Afrika merkezli devlete bir eyalet olarak bağlayan Murabıtlar'ın Endülüs'teki hâkimiyetleri döneminde Yusuf Taşfin'den (1106) sonra şu hükümdarlar idareye geldi. Ali Yusuf ve Taşfin Ali Murâbıtlar'ın yıkılışıyla Endülüs'te siyasî birlik tekrar bozuldu ve Hıristiyanlar yine Reconquista'yı gerçekleştirmek için uygun hale gelen ortamda harekete geçtiler.<sup>14</sup>

#### 1.5. Muvahhitler Dönemi (1147–1229)

Murabıtlar'ı devirerek yerine kurulan Muvahhidler, Murabıtlar gibi Kuzey Afrika'dan Endülüs'e gelerek kötü gidişata bir süre daha dur diyebildiler. Kuzey Afrika'daki devletleri iyice zayıflayan Muvahhidler, kendilerine karşı oluşan isyanlarla uğraşırken dağıldılar ve yerine Meriniler ve Hafsiler gibi yeni devletler kuruldu. Endülüs'te bunu değerlendirenler ise, her zamanki gibi Endülüslülerin zaaflarını sabırla gözetleyip değerlendiren İspanyol Hıristiyan devletleri oldu.<sup>15</sup>

#### 1.6. Gırnata Beni Ahmer Emirliği ve Endülüs'te İslamiyet'in sonu (1238–1492)

İber Yarımadası'ndaki Hıristiyan devletleri İspanya ve Portekiz'in hızlı işgal hareketlerinden Muhammed Nasr sayesinde ancak Endülüs'ün Güney doğusundaki İlbire'den Ronda'ya kadar uzanan sahil şeridi kurtulabildi. Çok ağır siyasi şartlara rağmen, iki buçuk

<sup>12</sup> **Reconquista** Endülüs döneminde İber Yarımadasındaki Hıristiyanların Müslümanların yarımadadaki varlıklarını ortadan kaldırma amaç ve çabalarına verilen addır. 1492 yılında son Endülüs devletinin yıkılmasıyla başarıya ulaşan Reconquista İspanyolca "Yeniden fetih" anlamına gelir. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Reconquista>

<sup>13</sup> [www.vikipedi.org](http://www.vikipedi.org) Endülüs ve Endülüs Emevi Devleti maddesi

<sup>14</sup> [www.vikipedi.org](http://www.vikipedi.org) Endülüs ve Endülüs Emevi Devleti maddesi

<sup>15</sup> [www.vikipedi.org](http://www.vikipedi.org) Endülüs ve Endülüs Emevi Devleti maddesi

asrı aşkın bir süre Endülüs'te İslam hâkimiyetini temsil eden Nasriler, bu varlıklarını esnek bir diplomatik siyaset takip etmeleri sayesinde koruyabildiler. Ancak, son zamanlarında iç karışıklıklara sürüklenince, onlar da yok olmaktan kurtulamadılar. 1479 yılında *Kastilya-Leon Kraliçesi I. Isabel* ile *Aragon Kralı II. Fernando*'nun evlenmesiyle *İspanya birliği* sağlandı ve Hıristiyan yayılması hızlandı.

Sonuçta 2 Ocak 1492 tarihinde Gırnata'daki son Müslümanlar da teslim olmak zorunda kaldılar ve böylece Müslümanların İberya Yarımadası'nda 800 yıla yakın süren siyasi varlıkları sona ermiş oldu.<sup>16</sup> 2 Ocak-İspanya'da Kral Ferdinand ve İsabella uzun bir kuşatma'dan sonra Emevi sultanı Abdullah'ı yenerek Granada'yı ele geçirdi.



Şehrin anahtarlarının teslim edildiği tepe. Bu tepeye 'Arabın ah ettiği tepe' denir.

### 1.7. Müdeccenler<sup>17</sup> ve Moriskolar<sup>18</sup> (1492 – 1610)

Son kale olan Beni Ahmer Emirliğinin yıkılmasıyla Müslümanlar süreç içerisinde büyük baskılara ve katliamlara maruz kaldılar. Zorla Hıristiyanlaştırma çabalarına hız verildi. İslam eserleri tahrip edildi, camiler Katedral/Kiliseye çevrildi. Kadınların tesettürü yasaklandı. Kütüphanelerden milyonlarca eser yakıldı. Belki de insanlık tarihine en büyük ihanet budur.

Fransız fizikçi P. Curie: "Endülüs'ten bize otuz kitap kaldı, atomu parçalayabildik. Eğer yakılan bir milyon kitabın yarısı kalmış olsaydı, çoktan uzayda galaksiler arasında geziyorduk," diyerek, Hıristiyanlar adına hayıflanmaktadır.<sup>19</sup>

Bu zulümlere karşı birçok direniş olmasına rağmen bu direnişler sert bir şekilde bastırıldı. Birçok Müslüman canını kurtarabilmek için Hıristiyan olmayı seçti. Buna rağmen İspanya kralı III. Fphilip 22 Eylül 1609 tarihli bir fermanla 1610–1614 yılları arasında Müdeccenleri İspanya'dan kovdu. 300.000 kadar Müdeccen vatanlarını terkettiler. Böylece Müslümanların İspanya'daki izi büyük oranda silinmiş oldu.

Bu zulümlere karşı birçok direniş olmasına rağmen bu direnişler sert bir şekilde bastırıldı. Birçok Müslüman canını kurtarabilmek için Hıristiyan olmayı seçti. Buna rağmen İspanya kralı III. Fphilip 22 Eylül 1609 tarihli bir fermanla 1610–1614 yılları arasında Müdeccenleri İspanya'dan kovdu. 300.000 kadar Müdeccen vatanlarını terkettiler. Böylece Müslümanların İspanya'daki izi büyük oranda silinmiş oldu.

<sup>16</sup> [www.wikipedia.org](http://www.wikipedia.org) Endülüs ve Endülüs Emevi Devleti maddesi

<sup>17</sup> **Müdeccen**, bir yerde ikamet edip oraya alışan kimse anlamında Arapça bir kelimedir. İspanyolcada 'Mudejares' şeklinde söylenen Müdeccen, Reconquista savaşları sonucunda kaybedilen Endülüs topraklarındaki Hıristiyan işgali altında yaşamak zorunda kalan Müslümanlara verilen isimdir.

<sup>18</sup> Morisko; zorla Hıristiyanlaştırılan Müslümanlara verilen isim.



## 1.8. Endülüs-Osmanlı Münasebeti

İstanbul'un fethi İslam beldelerinde olduğu gibi Endülüs Beni Ahmer Emirliğinde de sevinçle karşılanmıştır. Zira Hıristiyan krallıkların tehdit ve saldırılarına karşı yardım edebilecek büyük bir gücün doğuşu anlamına geliyordu. 1487 yılında Emir Abdullah II. Bayezid'tan yardım için elçi gönderdi. Fakat II. Bayezid kardeşi Cem'le uğraşmaktan yardım gönderemedi. 1502 yılında tekrar elçi gönderdi. Bu kez Kemal Paşa kumandasında donanma gönderdi. Kemal Paşa bir gurup Endülüslü Müslüman'ı kurtararak Kuzey Afrika ve İstanbul'a getirdi.

Kanuni Sultan Döneminde yeni bir boyut kazandı. Hızır Paşa'dan yardım istendi. 1530 yılında 70000 Müslüman'ı kurtardı.

## 2. Teşkilat

### 2.1. Sosyal Yapı

Din bakımından toplum Müslim ve gayrimüslim olmak üzere iki temel gruptan meydana gelir. Müslümanları; Araplar, Berberiler, mevâlî, müvelledûn, ve sakâlibe oluştururdu. Araplar sayıca az olmasına rağmen 1031 yılına kadar idarede etkin bir unsur olarak yer aldılar. Berberiler sayıca fazla olmasına rağmen 1031 yılına kadar yönetimde bir ağırlıkları yoktu. Mevâlilerin çoğu doğulu ve Fars asıllıdır. Sayıları az olmasına rağmen siyasi ve idari hayatta önemli roller üstlendiler.

Gayri Müslimlere, kaynaklarımızda “muahhiûn”, “ehl-i zimme” veya “acemi” denilirdi. Gayrimüslimler, Hıristiyan ve Yahudilerden müteşekkildi. Gayrimüslimler özgür bir şekilde ibadetlerini yerine getirebiliyorlardı.

Yahudiler Müslümanların hakimiyetinden önce birçok sıkıntılara uğramışlardı. Ancak Müslümanların hâkimiyetinden sonra dinlerinin gereğini hür bir

Gırnata sultanlığının yıkılmasıyla beraber İspanya'da Hıristiyan hâkimiyetinde çok sayıda Müslüman kalmıştı. 1497 senesinde Katolik kral Ferdinand ve kraliçe İzabella, yaptıkları anlaşmayı hiçe sayarak kalan Müslümanların zorla Hıristiyanlaştırılmasına karar verdiler. Müslümanlar kapalı mekânlara doldurularak üzerlerine vaftiz suyu serpilip artık Hıristiyan oldukları ilan edildi. Kur'an' ı Kerim ve diğer Arapça eserler toplatıldı, kütüphaneler boşaltıldı. Avrupa'yı ortaçağ karanlığından, Rönesans ve reform hareketlerine taşıyan Endülüs ışığının geride bıraktığı sayısı bir milyon aşan kitaptan kurtulabilen otuz kitabın haricinde bütün kitaplar bu yağmada yakıldı.<sup>20</sup>

<sup>19</sup> Hicaz'dan Endülüs'e Nazif Ersin GÜRDOĞAN İz yayıncılık İstanbul, 1993 S: 172

<sup>20</sup> <http://www.endulus.net/endulustarihi/kettani.htm>

şekilde yerine getirmişlerdir. Her zaman olduğu gibi Yahudiler ticaret ve tefecilikle uğraşıyorlardı. Ayrıca Yahudilerin önemli bir gelir kaynağında ‘Sakalibe’ adı ile anılan Avrupalı köle ticareti idi. Bu köleler Slav, Fransız, Kuzey İspanya halklarından olabiliyordu. Yahudiler köleleri genç yaşlarında venedik ve Avrupa’nın diğer köle pazarlarından satın alarak İspanya’ya getirirler, erkek olanlarından bazıları halifenin sarayında ya da Arap eşrafının evlerinde hizmette kullanılmak üzere Yahudiler tarafından hadım edilirdi. Bu iş Yahudilerin tekelinde idi. Sakalibeler zamanla kölelikten azad olunurdu. Bunlardan bazıları sarayda ve orduda önemli konumlara gelmiştir. Sakalibenin tamamı Müslüman olup, 11. Yüzyılda Endülüs siyasi sahnesinde önemli rol oynamışlardır. Bu dönemde önemli Yahudi ilim adamları yetişmiştir. (Süleyman bin Gabriel, ibn-i Meymun, Hesday bin Şebrut, İbni Nigrile vs)<sup>21</sup>

Endülüs’te sosyal refah üst boyutta idi. Evlere kadar içme suyu şebekesi bulunmaktaydı.

## 2.2. İdari Yapı

711–756 yılları arasında Emevi Devleti tarafından gönderilen Valiler tarafından yönetilmiştir. 756 yılından sonra devlet teşkilatı Emevi Devlet teşkilatı örnek alınarak yapılandırılmıştır.

Endülüs hükümdarları 929 yılına kadar “emir” ve “ebnâü’l hulefa” ünvanlarını kullanırlardı. 929 yılından sonra “halife” ve “emirü’l müminîn” ünvanlarını kullanmaya başladılar.

Hükümdardan sonra en önemli makam “Hacib” (Başbakan) ismi verilen makamdı. Hacib’ten sonra Vezirler (Bakanlar), sahibül berîd, hâzinül-mal, kadı’l cemaa, vali, kâid, sahibü’l Medine, muhtesib, sahibü’l escâl, sahibü’l evkâf gibi yüksek dereceli memurluklar yer almaktaydı.

Başşehir Kurtuba dışında kalan yerler idari bakımdan Küver (Vilayetler) ve sugür (sınır bölgeleri) olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Endülüte 21 vilayet vardı. Hepsinin başında birer vali bulunmaktaydı. Kurtuba 10.yüzyılda III. Abdurrahman zamanında 113 bin hane bulunduğu, 70 kütüphane, 3877 cami, 91 hamam vardı. Şehrin 7 giriş kapısını birbirine bağlayan geniş caddeleri vardı. Kurtuba bu tarihte caddeleri ya taş döşeli ya da asfaltlı tek şehriydi. Geceleri kandillerle sokaklar ışıl ışıldı. Bu tarihten 700 sene sonra bile Londra veya Paris’in yollarında bir aydınlatma aracı dahi yoktu. Yollar çamurderyasıydı. Oxford

<sup>21</sup> Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 254–262

üniversitesi bilim insanları banyonun insan vücuduna faydalarını açıklamadan önce Endülüste hamam hayatın zaruri ihtiyaçlarındandı.<sup>22</sup>

Sürekli savaş halinde olduğundan 25–50 bin kişilik daimi ordu hazır bulundurulurdu.

### 2.3. Eğitim

Endülüs'te üç aşamalı/kademeli bir eğitim ve öğretim sistemi vardı.

1. *Kademe*: Temel eğitim, altı yaşında başlardı. Eğitim süresi 6–7 yıl arasında değişirdi. Temel eğitimin konuları arasında Kur'an-ı Kerim, ilmihal, Arapça ve şiir vardı. Mekan olarak küçük mahalle mescidleri, camilere yakın evler, öğretmenlerin evleri yada devlet tarafından açılan yatılı mektepler kullanılıyordu.

Yatılı mekteplerdeki müderrislerin ücretleri devlet tarafından ödenirdi. Diğer öğretmenlerin ücreti ise veliler tarafından karşılanıyordu.

2. *Kademe*: Birinci kademeyi bitiren talebeler -isteğe bağlı olarak- Müderrislerin etrafında oluşan ders halkalarına katılırlardı. Bu halkalara “şüyûh” denirdi. Belli bir program ve süreyle sınırlandırılmayan bu halkalarda dil, edebiyat, fıkıh, tefsir, hadis, tıp, matematik ve kimya gibi dersler okutulurdu. Talebe müderrisini kendisi seçerdi. Müderrisler, ücretlerini devletten, vakıflardan ya da velilerden alırlardı. Metot olarak, okuma, dinleme ve yazdırma uygulanırdı.

3. *Kademe*: Bu aşama ihtisas aşamasıdır. Belli başlı şehirlerde bulunan ilim merkezlerinde eğitimlerini tamamlarlardı. Başlıca merkezler Keyrevan, Kahire, Dimeşk, Bağdat, Mekke, Medine şehirleridir. Eğitimini başarıyla bitirenlere icazetname/diploma verilirdi. Devlet üst kademe yöneticileri ise çocuklarına özel müderrisler tutarak kendi evlerinde eğitim verdirirlerdi.

## 2.4. İlim ve Kültür Hayatı

### 2.4.1. Dil ve Edebiyat

#### *Filoloji Çalışmaları*

Endülüs'te çok çeşitli diller konuşuluyordu. (İspanyolca, Portekizce, Fransızca, İtalyanca, Romence ve Latince gibi) IX. Yüzyıla gelindiğinde devletin resmi dilinin Arapça olması,

<b>Ebu Ali el-Kâli</b>	*El-Bâri' fi'l-luga
<b>İbn'ül Kûtiyye</b>	*El-Ef'al
<b>Ebu Bekir ez-Zübeydi</b>	*El-İstidrak 'alâ Sîbeveyhi
	*El- Vâzih
	*Tabakâtü'n nahviyyin ve'l lugaviyyin
<b>İbn Hazm</b>	*Mevâtibü'l 'ulum
<b>İbn Side</b>	*El-Muhkem
	*El-Muḥaṣṣaṣ
<b>Ebu Ubeyd el Bekrî</b>	*Fasllü'l-makâl fi şerhi Emali'l Kâli
<b>Batalyevsî</b>	*Şerhu Sakti'z-zend
	*El-İktidâb fi şerhi Edebi'l-küttâb

<sup>22</sup> Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 264–276

temel eğitimde eğitim dili oluşu ve Arapçanın belagati sebebiyle Arapça gayrimüslimlerin dahi öğrendikleri dil haline geldi. Hatta öyle ki Kurtuba piskoposu Alvaro Hristiyan gençlerin ana dilleri olan Latince ile düzgün mektup yazmayı dahi beceremezken Arapça şiirleri ve felsefi eserleri rahatlıkla okuyup anlayabildiklerinden yakınmaktadırlar. Endülüslü yazarlar önceleri Doğu'da yayımlanmış önemli eserleri şerh edecek seviyede iken, sonraları çok değerli telif eserler vermeye başladılar.

### *Nesir*

Bu türden edebi faaliyetleri iki guruba ayırmak mümkündür. Birincisi hükümdarların diğer hükümdarlara, valilere veya tam tersi valilerin hükümdarlara gönderdikleri risaleler ve hutbeler sayılabilir. Diğerleri telif eserlerdir.

<b>İbn Abdurrabbih</b>	*el-'ikdü'l ferîd
<b>Ebu Ali el-Kâli</b>	*el-Emâlî
<b>İbn Hazm</b>	*Tavku'l-hamame

### *Şiir*

Şiir Endülüs'te önemli bir yere sahipti. Birçok mısra ağızdan ağza dolaşmaktaydı. Emirler ve halifeler şiir yazar, meclislerinde şairleri bulundururlardı.

Endülüs'ün son dönem şairlerinden Salih bin Şerif'in İkinci Beyazıt'a sunduğu "Endülüs'e Ağıt" kasidesi, parlak bir uygarlığın bir özeti gibidir. Kasideyi Türkçeye çeviren Sezai Karakoç: "İşte bu kaside, o günlerin, bir medeniyetin mersiyesidir. Muhteşem bir medeniyet ki, son sayfasını bu üstün kaside teşkil etmektedir. Son yaprağı budur. O medeniyeti gözden geçiren bir insan, bu kasideyi de okur ve kitabı kapar", diyor.<sup>23</sup>

## 2.4.2. İslami İlimler

### *Tefsir ve Kıraat*

Tefsir ve Kıraat ilimlerinde **Baki b. Mahled** (et Tefsîrû'l Kebir), **İbn Ebû Tâlibe Kaysî** (Tefsirü'l Kur'an), **İbn Atiye el Endülüsî** (El Muharrerü'l veciz), **Muhammed b. Ahmed el Kurtubî** (El-Câmi' liahkâmi'l Kur'an) öne çıkan isim eserlerden bir kısmıdır.

<sup>23</sup> Hicaz'dan Endülüs'e Nazif Ersin GÜRDOĞAN İz yayıncılık İstanbul, 1993 S: 184

***Hadis***

Hadis ilminde, **Kasım b. Asbag** (Kitâb fî ladisi Malik b. Enes), **İbn Eymen** (es-Sünen), **Ebû Ali el Gassanî** (Takyidü'l-mühmel) **İbn Ammar el-Abderî** (et-Tecrîd li Sîahi's sitte), **Kâdı îyâz** (el-İlmâ'), **Fuşati** (El-İ'lâm) öne çıkan isimlerden birkaçıdır.

***Fıkıh***

Endülüs'ün fethi sırasında ve fethin ilk dönemlerinde bölgeye gelen Araplar çoğunlukla Suriye asıllı olduklarından o dönemin Suriyeli fıkıh âlimlerinden olan Abdurrahman b. Amr el-Evzâî'yi benimsemişlerdi (Evezâilik). Ancak Endülüs Emevî Devleti kurulduktan sonra Doğu'ya tahsil için giden talebeler İmam Maliki tercih ettiler. (Abdumelik bin Habib Sulemî, İsa b. Dinar, Yahya b. Yahya el-Leysî gibi) Böylelikle I. Hişam döneminde Maliki Mezhebi devletin resmi mezhebi olarak kabul edildi. Endülüs'te özellikle Şafîî ve Zâhirî mezheplerine bağlı çok az da olsa âlimler yetişmiştir. Zahirî mezhebi ismini Davud ez Zahiri'den almaktadır. Bu mezhebin Endülüste en önde gelen imamı İbn Hazm'dır.

***Kelam***

Endülüs'te en az gelişme gösteren İslami ilim kelam olmuştur. Bunun sebebi, Maliki mezhebinin doğu'da ortaya çıkan kelami meseleler etrafında gelişen tartışmaları müsamaha ile karşılamamasıdır.

***Tasavvuf***

Tasavvuf alanında Endülüs'te yetişen en önemli isim, İbnü'l Arabî'dir. İbnü'l Arabî savunduğu Vahdet-i vücûd nazariyesiyle hem İslam hem de Hıristiyan âleminde derin yankılar uyandırmıştı. Eserleri arasında el-Fütûhâtü'l Mekkiyye ve Fusûsü'l-hikem sayılabilir.

**2.4.3. Diğer İlimler**

Felsefe ve Mantık, Tarih ve Coğrafya, Musiki, Astronomi ve Matematik gibi birçok alanda önemli mesafeler alınmış ve büyük bilim adamları yetiştirilmiştir.

***Zooloji ve Botanik***

İlk defa II. Abdurrahman tarafından bitki ve hayvan numuneleri toplamak gayesiyle Doğu'ya araştırmacılar gönderilmişse de zooloji ve botanik sahalarındaki asıl çalışmalar XI. Yüzyılda ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde birçok ilke imza atılmıştır. Bu sahanın ünlü âlimleri arasında İbn Vâfid, İbn Haccâc, İbnü'l Avam, İbnü'l Baytâr ve İbn Bassâl sayılabilir.

### ***Tıp ve Kimya***

Endülüs Müslümanları tıp sahasında da önemli gelişmeler kaydettiler. Doğu'dan aldıkları çalışmalara yenilerini ekleyerek ilerlediler. İlk kez ameliyat aletleri ve bunların kullanım şekilleri hakkında ciddi eserler yazdılar.

Bitkilerden öz suyu elde etme tekniği geliştirerek farmakoloji ve kimya dallarında eserler meydana getirdiler. Eczaneler kurdular. Ebu'l Kâsım ez-Zehrâvî tam otuz ciltlik *et-Taşrîf* adlı bir tıp ansiklopedisini telif etti. İbnü'l Baytar, muhtelif ilaç ve yemek türlerini topladığı ve bunların nasıl yapılacağını izah ettiği **el-Cami' li-müfredâti'l-edviye ve'l-agziye** isimli eseriyle Batı'da olduğu kadar Doğu'da da büyük bir şöhret kazanmıştır. Endülüs'te pek çok hastane bulunuyordu. Halifelik döneminde sadece Kurtuba'da irili ufaklı elli kadar hastanenin mevcut olduğu bilinmektedir.

### **2.5. Endülüs Müslümanlarının Batıya Etkisi**

Endülüs, 711 yılından itibaren Müslümanların ve gayrimüslim tebaanın çeşitli sahalardaki yüksek ve parlak bir medeniyetin doğuşuna beşiklik ederken, Batı, dine aykırı kabul edildiği için akli faaliyetlerin yaşandığı “karanlık çağ” denilen bir dönemi yaşıyordu. XI. Yüzyılda gerek Doğu'ya gerekse Endülüs üzerine tertip edilen Haçlı seferleri vesilesiyle Hıristiyanlar İslam Medeniyetini yakından görme fırsatı buldular. Batılılar Arapça eserleri Sicilya ve İspanya'da Latinceye çevirdiler. XII. Yüzyılda Tuleytula başpiskoposu “Raimundu” Bağdat'taki “Beytü'l Hikmeye” benzer bir müessese tesis etti.

Ortaçağ Avrupa'sı bu faaliyetler sayesinde eski Yunan felsefesini ve özellikle Aristo'yu duyma ve tanıma imkânına kavuştu. Diğer yanda İbn Rüşd'ün eserleri Paris üniversitesi ve diğer akademik kurumlarda okutuldu. İbn Rüşd ekolünün batı dilindeki ismiyle Avverroism akımı XVI. Yüzyıl sonuna kadar Avrupa'da hâkim düşünce ekolü olarak kaldı.

İbn Rüşd'ün fikirlerini benimsemiş bir diğer Endülüslü filozof olan Yahudi asıllı Mûsâ b. Meymun hem Yahudi hem de Hıristiyan ilahiyat çevrelerine tesir etti.

Batılı düşünürlerden Albert Magnus, Duns Scottus, Spinoza ve hatta İmmanuel Kant, İbn Rüşd'ten etkilenmişlerdir.

Albert Magnus'u etkileyen bir diğer Endülüslü filozof İbn Bacce'dir.

Tıp alanında Batılılar tercüme eserler sayesinde önemli ilerlemeler kaydettiler. XII. Yüzyıla kadar hastalıkların insanın içine giren şeytandan kaynaklandığı, bundan kurtulmak için rahibin dua ederek onu kovması gerektiği şeklindeki anlayış, yerini modern anlamdaki tedavi usullerine bıraktı.

XI. yüzyılda Tuleytula'da kurulan Zerkali'nin rasathanesi Avrupa'ya büyük tesirler yaptığı ve astronominin gelişmesine katkılar sağladığı bilinmektedir.

Edebiyat alanında “fabl” türü eserler, ilk kez Hint-İran menşesine dayanan İslami eserlerin tesiri ile Batıya girmiştir. “**La Fontane**”, fabl türü masallarını Hint asıllı **Beydaba'nın** yazdığı “**Kelile ve Dinme**” eserinden istifade ettiğini bizzat söylemiştir.

Dante, Türkçeye “**İlahi Komedya**” (La Divina Commedia) ismi ile tercüme edilen eserini, Miraç hadisesinden etkilenerek eserine uyarlamıştır.

Musikide de etkisi büyük olmuştur. Notalama usulünün 1190'lı yıllarda ortaya çıkan “**Frankonian**” isimli notalandırma usulünün mucidi olarak “**Franko**” kabul edilirken, yapılan araştırmalar, İslam musikisinin ondan 400 yıl önce nota usulü üzerine oturtulduğunu ve Endülüs'te XII.-XIII. yüzyıllarda Müslüman musikişinasların Latinceye çevrilen eserlerinde bu usulün kullandığını ortaya koymuştur.

Kültürel hayatın dışında Tarım ve Mimari'de de Endülüs, Avrupa'yı önemli ölçüde etkilemiştir.

Pirinç, şeker kamışı ve pamuğu İspanya ve Avrupa'ya ilk tanıtan Endülüs Müslümanlarıdır.

Suyun buharlaşarak azalmasını önlemek amacıyla yeraltı kanallarıyla naklini ilk defa Endülüs'te Müslümanlar uygulamıştır. Bu teknik daha sonra Güney Amerika'ya da götürüldü.

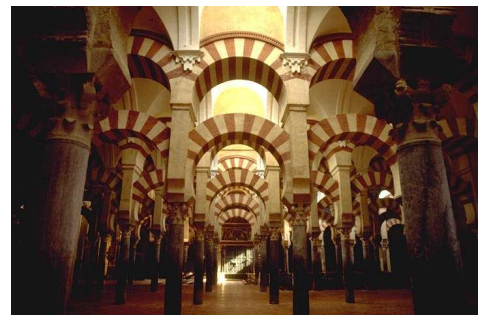
XII. yüzyıldan itibaren bazı İspanyol ve Portekiz krallarının yaptırdıkları saraylar Kurtuba'daki sarayların birer kopyasıydı. Kûfi hatlı frizlerle tezyin edilmiş ve kitabeleri dahi Arapça yazılmış olan bu saraylara “**Sevilla Alkazar'ı**” çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. Endülüs mimari İspanya ile sınırlı kalmayıp Kuzey Afrika'ya, Doğu'ya ve hatta Amerika kıtasına ulaşmıştır.

### 3. Sanat

Endülüste birçok sanat dalı çok gelişmişti. Kendine özgü bir stil oluşturulmuştu. Birçok önemli eserler verilmişti. Ancak günümüze çok az eser ulaşabilmiştir. Endülüs sanatını 4 bölümde incelemek mümkündür.

#### 3.1. Mimari

**Kurtuba Ulu Camii (el-Mescidü'l kebir):** Emevi devrinin en önemli eseridir. Bütün dünya camileri içinde müstesna bir yere sahiptir. Yapımına I.



**Kurtuba Ulu Camii**

Abdurrahman döneminde (756–788) başlanmış olup, sonraki dönemlerde eklemelerle son şeklini almıştır. XIII. Yüzyılda kiliseye çevrilen caminin içinde XVI. Yüzyılda bir katedral inşa edilmiştir.

**Bâbü Merdüm Camii:** Emevi dönemi eserlerindedir. Tuleytula'da bulunan bu cami 1000 yıllarında yapılmıştır. Bu camide daha sonra kiliseye çevrilmiştir.

Emeviler döneminde Cami/Mescidlerin yanı sıra çok ünlü saraylar (Medinetüzzehra Sarayı) kaleler vs inşa edilmiş olup, bazıları günümüze kadar ulaşmıştır.

**Elhamra sarayı:** Benî Ahmer devrinin başşehri Gırnata bulunan en önemli eseridir. İsmi yapımda kullanılan harcın kıızıla çalan renginden almaktadır.



### **Müdejar (Müdeccen) Sanat:**

Endülüs İslam sanatını meydana getiren ve ortaya büyük şaheserler

koyan Müslüman sanatkârlar özellikle son dönemlerde Hıristiyan krallara da hizmet vermişlerdir. Müslüman ve Hıristiyan ustaların birlikte meydana getirdikleri İslam sanatının Hıristiyan sanatına uygulanmış şekli olan bu üsluba müdejar (müdeccen; yerleşip kalmış, uyum sağlamış) ismi verilmektedir.

### **3.2. Küçük Sanatlar**

Yazılı kaynaklardan Endülüs'te pek çok zanaat kolunun faaliyet gösterdiğini öğrenmektedir.

Dericilik, metal işçiliği, dokumacılık, seramikçilik, özellikle fildişi ve ahşap oymacılığının çok gelişmiş olduğu bilinmektedir. Ortaçağ Avrupa kayıtlarında Endülüslü deri ustalarından özellikle Kurtubalı ayakkabıcılardan sitayişle bahsedilmektedir. Kurtuba'lıların meşhur olduğu bir diğer sanat dalı da kuyumculuktur.

İslam âlemi kadar Hıristiyan âleminde de büyük bir şöhrete sahip Endülüs dokumları, lüks, kalite ve ihtişamıyla göz kamaştırmaktadır.



## Kaynaklar

- Mehmet ÖZDEMİR**, Endülüs Maddesi, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, C:11 S:211–232
- Nazif Ersin GÜRDOĞAN**, Hicaz'dan Endülüs'e İz yayıncılık İstanbul, 1993 S: 183
- Nurettin Âl-i Ali**, Endülüs Tarihi, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010

## Endülüs İle İlgili Eserlerden bazıları

- A. Sırrı Altın**, Osmanlı Bahriyesinin Yelken Devri ve Türk Korsanlar, Boğaziçi, İstanbul 2003
- Ahmet Baydar**, Endülüslü Zidiyar Son Anka, Beyan Yayınları
- Ahmet Gürsel Tırışkan**, Altaylardan Endülüs'e müzik yolculuğu, Sera Yayınları
- Ahmet Raif**, Endülüs, Yokedilişin Öyküsü, Alem Yayınları ve Araştırma Yayınları
- Ahmet Yılmaz Boyunağa**, Endülüs Şahini, Timaş Yayınları, 230sayfa
- Ali Rıza Seyfi**, Kemal ve Baba Oruç, İstanbul 1325
- Ali Vasfi Kurt**, Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî, İnsan Yayınları
- Azmi Yüksel**, “Endülüs'ten II. Bayezid'e Yazılan Anonim Bir Şiir”, Belleten, TTK, LII (Ankara 1989), s. 1576
- Benafri Chakib**, Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492–1614), Y.Lisans 1989
- Doğu Batı Dergisi**, Akdeniz Özel Sayısı, Sayı: 34, 2005–06
- Ercüment Kuran**, “Cezayirli Türklerin Endülüs Müslümanlarını Kuzey Afrika'ya Nakli ve Neticeleri”, Endülüs'ten İspanya'ya, Ankara, TDV, 1996, s. 63-68
- Fernand Braudel**, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası–1–2 çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1994, C. II, sh. 168–171
- Henrı Sterlin**, İmanın Ve İktidarın Hizmetinde İslam Mimarisi, YKY, İst. 2006
- Herbert Heaton**, Avrupa İktisat Tarihi, (Çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, Teori, 1985
- İbni Cübeyr**, Endülüsten kutsal topraklara, Selenge Yayınları;
- İlker Özünlü**, Endülüs Kent-Anlatı, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2005, 307sayfa
- İsmail Hakkı Atçeken**, Endülüs'ün Fethi ve Musa B. Nusayr, Araştırma Yayınları
- İzzet Tanju**, Endülüste Raks Aşk Üstüne, Âşıklar Üstüne, Ötüken Neşriyat
- J. R. Jimenez**, Platero ile Ben: Bir Endülüs Ağıtı, Yapı Kredi Yayınları
- Kâtib Çelebi**, Takvîmü't-tevârîh, İstanbul 1147
- Kolektif**, 3.Karşılaşma: Endülüs Tecrübesi, İslamiyat Üç Aylık Araştırma Dergisi, 7. Cilt (2004), Sayı: 3, Kitabiyat Yayınları, 207sayfa
- Kolektif**, Endülüs'ten İspanya'ya Sempozyum Bildirileri, TDV Yayınları;
- Kürşat Demirci**, “Engizisyon”, DİA, C.XI, 238-41
- Lütfi Şeyban**, “Endülüs Emevileri Hâciplerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir (366/976–392/1002), İslâmî Araştırmalar, XI/3–4 (1998), 250–272
- Lütfi Şeyban**, Mudejares & Sefarades Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri, İz Yayıncılık
- Lütfi Şeyban**, Reconquista / Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003
- Maria Rosa Menocal**, Dünyanın İncisi Endülüs Modeli, Etkileşim Yay. İST. 2006
- Marshal G.S. Hodgson**, Dünya Tarihinde İslam, Yöneliş Yay., İst. 1997

- M. Ertuğrul Düzdağ**, Barbaros Hayrettin Paşa'nın Hatıraları, Nil, İstanbul 2004
- Mehmet Özdemir**, "İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hıristiyanlaştırma Politikası I", AÜİFD, XXXV, Ankara (1996), s. 243–284
- M.Cavid Baysun**, "Moriskolar", İA, VIII (4. Baskı, Ankara 198), 428
- M. Faruk Toprak**, "Edebî Kaynaklara Göre Son Dönem Endülüs Müslümanlarının Durumu", Endülüs'ten İspanya'ya, Ankara 1996, s. 1–6
- Maria Rosa Menocal**, Dünyanın İncisi Endülüs Modeli, Etkileşim Yayınları, 2006, 332 sayfa
- Mehmet Özdemir (Prof)**, Endülüs Müslümanları–1, Diyanet Vakfı Yayınları
- Mehmet Özdemir (Prof)**, Endülüs Müslümanları–2 (Medeniyet Tarihi), Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, 165 sayfa
- Mehmet Özdemir (Prof)**, Endülüs Müslümanları–3 İlim ve Kültür Tarihi, Diyanet Vakfı Yayınları
- Mehmet Özdemir**, "Gırnata", DİA, C.XIV, 51-57
- Metin Kunt**, -Christine Woodhead (ed.), Kanuni ve Çağı: Yeniçağda Osmanlı Dünyası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002
- Muhyiddin İbn Arabî**, Endülüs Süfileri, Dharma Yayınları, 2002
- Muzaffer Arıkan**, XV.-XVI. Yüzyıllarda Türk-İspanyol İlişkileri ve Denizcilik, GKBDKKKYTD,7, Ankara 1995
- Nazif Ersin Gürdoğan**, Hicaz'dan Endülüs'e Gezi Notları İz yayıncılık, İstanbul, 1993
- Nurettin Âl-i Ali**, Endülüs Tarihi, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010
- Nuri Yücel Mutlu**, Endülüs Gerçeği ve Türkiye'nin Geleceği, Babiâli Kültür Yayıncılığı
- P.S.van Koningsveld**, "Ortaçağın Sonlarında Batı Avrupa'daki Müslüman Esir ve Köleler", türkiye günlüğü, Sayı: 45, 1997, S: 186-203
- Richard W Southern**, Ortaçağ Avrupa'sında İslam Algısı, Çev. Ahmet Aydoğan, Yöneliş, İstanbul, 2000
- Rodrigo de Zayas**, "Endülüs'te Yüzbinlerce Müslüman Katledildi", Endülüs'ten İspanya'ya, Ankara 1996, s. 109–114
- Salih Özer**, Endülüslü İbn Battal ve Buhari Şerhi, Araştırma Yayınları
- Saliha Nilüfer**, Bir Endülüs Hikâyesi Pan Yayıncılık, 2006, 325sayfa
- Seyyid Muradî**, Kaptan Paşa'nın Seyir Defteri / Gazavât-ı Hayreddin Paşa, bky, İstanbul 2004
- Suat Yıldırım**, "İslam Hâkimiyetinin Sona Ermesinin Beşyüzüncü Yılında Endülüs'te İslam", Endülüs'ten İspanya'ya, Ankara 1996, s. 87–96
- Tarık Ali**, Nar Ağacının Gölgesi, Everest Yay., İst. 2001
- Vasfu İfrîkiye**, (Tahk. M. el-Haccî-M. el-Ahdar), C.I-II, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983
- Washington Irwing**, Elhamra Endülüs'ün Yaşayan Efsanesi, İz Yayıncılık
- Yavuz Bahadıroğlu**, Endülüs'e Veda Nesil Yayınları, 2008, 270 sayfa
- Ziya Paşa**, Endülüs Tarihi, Selis Kitaplar, 544 sayfa

## CD/VCD

**Endülüs (VCD) SERA PAZARLAMA Dili: TÜRKÇE**

**Endülüs Fatihi (VCD) SERA PAZARLAMA Dili: TÜRKÇE**

## Endülüs İle İlgili Web Adresleri

1. [www.endulus.net](http://www.endulus.net) Lütfi Şeyban